

Małgorzata Balwicka-Szczyrba

Ubezważnowolnienie całkowite osoby starszej¹ *Total incapacitation of an elderly person*

Abstract

The analysis performed in the article refers to the elderly who have been subjected to the institution of total incapacitation, in the context of selected effects of this legal institution. The article identifies some legal consequences of the institution of incapacitation, which seem to be the most important in the area of civil law, and at the same time severe for the elderly. The main one being the deprivation of the incapacitated person's full legal capacity, and the related consequences – deprivation of the incapacitated person's ability to make a will and deprivation of the possibility of marriage by an elderly person.

Conclusions were formulated that the institution of total incapacitation is not an appropriate legal tool to protect the rights and interests of older people, and its consequences interfere too much in the legal sphere of these people. In addition, the existing legal system adequately protects the elderly. On the other hand, in the "operational area", it is necessary to consider introducing an institution that will support a third party in civil law transactions, including representation and correction of defective actions performed by them.

Keywords: *elderly people, incapacitation, legal consequences*

Streszczenie

Dokonana w artykule analiza odnosi się do osób starszych, wobec których zastosowano instytucję ubezważnowolnienia całkowitego, w kontekście wybranych skutków tej instytucji prawnej. W opracowaniu wyodrębniono niektóre skutki prawne instytucji ubezważnowolnienia, które wydają się być najbardziej istotne w obszarze prawa cywilnego, a równocześnie dotkliwe wobec osoby starszej. Głównie jest to pozbawienie osoby ubezważnowolnionej całkowicie zdolności do czynności prawnej, a także związane z tym kolejne skutki – pozbawienie jej zdolności testowania oraz pozbawienie możliwości zawarcia małżeństwa przez osobę starszą.

Dr hab. Małgorzata Balwicka-Szczyrba, profesor Uniwersytetu Gdańskiego, Polska, ORCID: 0000-0002-7981-5602, e-mail: malgorzata.balwicka@prawo.ug.edu.pl

Data zgłoszenia tekstu przez autora: 10.10.2023 r.; data zaakceptowania do publikacji: 24.10.2023 r.

¹ Niniejsza publikacja została przygotowana w ramach projektu OPUS 22 NCN, „Zdolność do uczestnictwa w obrocie cywilnoprawnym osób starszych. Instytucje wsparcia – perspektywa prawna”, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki, nr umowy: UMO-2021/43/B/HS5/00916.

Sformułowano wnioski, że instytucja ubezważnowolnienia całkowitego nie stanowi odpowiedniego narzędzia prawnego ochrony praw i interesów osób starszych, a jej skutki nazbyt daleko ingerują w sferę prawną tychże osób; ponadto, że obowiązujący system prawny w „warstwie narzędziowej” w sposób odpowiedni chroni osoby starsze. Z kolei w „obszarze operacyjnym” rozważenia wymaga wprowadzenie takiej instytucji, która będzie wspierać osobę starszą w obrocie cywilnoprawnym, w tym w zakresie reprezentacji i korygowania wadliwych czynności przez nią dokonanych.

Słowa kluczowe: osoby starsze, ubezważnowolnienie, skutki prawne

1. Wprowadzenie

Dane statystyczne odnoszące się do struktury polskiego społeczeństwa wskazują na wyraźny trend starzenia się Polaków. W raporcie Głównego Urzędu Statystycznego (dalej GUS)² na dzień 21.12.2021 r. odnotowano, że stale rosnący indeks starości wynosi 122, tj. na 100 „wnuczków” (dzieci w wieku 0–14 lat) przypada 122 „dziadków” (osób w wieku 65 lat i więcej), a różnica w wielkości tych populacji wynosi 1 300 000 na niekorzyść dzieci. Rokowania na przyszłość są jednoznaczne – liczba osób starszych będzie wzrastać. Należy jednocześnie akcentować kolejny trend związany ze wzrostem liczebności grupy osób w sędziwym wieku (80 lat i więcej). W 2000 r. grupa osób osiągająca taki wiek liczyła 774 000 (2% ogółu ludności), a w 2021 r. już ponad 1 600 000 i stanowiła 4,3% ogólnej populacji Polski. Ponad 2-krotny wzrost tej liczby wynika z wydłużania się życia³. Mówi się dlatego o tzw. „podwójnym starzeniu się ludności”, które polega na wzroście odsetka osób w wieku 80 lat i więcej, szybszym niż wzrost odsetka ogółu osób starych w społeczeństwie⁴.

Przytoczone dane statystyczne skłaniają do refleksji nad sytuacją prawną osób starszych wynikającą z obowiązujących unormowań prawnych. Rozważać ją można na wielu płaszczyznach. Dokonana w niniejszym artykule analiza odnosić się będzie do sytuacji prawnej osób starszych, wobec których zastosowano instytucję ubezwłasnowolnienia całkowitego, w kontekście wybranych skutków tej instytucji prawnej. Ma ona na celu zbadanie, czy istnieją wystarczające mechanizmy ochronne, weryfikacyjne czy kontrolne na przyjętej płaszczyźnie skutków prawnych, z których skorzystanie zapewni prawidłowość obrotu prawnego z udziałem osób starszych; ewentualnie, w jakich obszarach warto wprowadzić zmiany regulacyjne, aby zapewnić odpowiednią ochronę praw i uzasadnionych interesów osób starszych bez konieczności stosowania wobec nich instytucji ubezwłasnowolnienia.

W niniejszym opracowaniu wyodrębnione i ukazane zostaną niektóre skutki prawne instytucji ubezwłasnowolnienia całkowitego, które wydają się być istotne w szczególności w obszarze prawa cywilnego, a równocześnie dotkliwe wobec osoby starszej. Chodzi tu głównie o pozbawienie osoby starszej ubezwłasnowolnionej całkowicie zdolności do czynności prawnych oraz związane z tym kolejne skutki – pozbawienie jej zdolności testowania, w tym zdolności odwołania lub zmiany testamentu, oraz pozbawienie możliwości zawarcia małżeństwa przez osobę starszą.

Wskazane skutki wyodrębnione zostały przy założeniu obowiązywania w systemie prawnym zasady godności jednostki ludzkiej, która stanowi podstawową zasadę prawa, a jednocześnie postulat systemu prawnego⁵. Trafnie wskazuje się, że zasada

² Główny Urząd Statystyczny, *Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w 2021 r. Stan w dniu 31 grudnia 2021*, Warszawa 2022, s. 10.

³ Główny Urząd Statystyczny, *Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w 2021 r. Stan w dniu 31 grudnia 2021*, Warszawa 2022, s. 18–19.

⁴ P. Błędowski, T. Grodzicki, M. Mossakowska, T. Zdrojewski [red.], *Badanie poszczególnych obszarów stanu zdrowia osób starszych, w tym jakości życia związanej ze zdrowiem*, Gdańsk 2021, s. 21.

⁵ Zob. m.in. J. Krukowski, [w:] *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, red. L. Wiśniewski, Warszawa 1997, s. 40–41.

ta ma charakter uniwersalny⁶. Oznacza ona, że każdy człowiek, i to bez względu na wiek, jest wolnym i autonomicznym podmiotem zdolnym do podejmowania decyzji i kierowania własnym postępowaniem⁷.

We wstępie warto postawić tezę, że instytucja ubezważnowolnienia całkowitego nie stanowi odpowiedniego narzędzia prawnego ochrony praw i interesów osób starszych z demencją, a jej skutki nazbyt daleko ingerują w sferę prawną tychże osób, naruszając ich godność; ponadto, że istnieje możliwość ochrony praw i uzasadnionych interesów osób starszych bez konieczności ich ubezważnowolnienia.

2. Starość i jej konsekwencje – zasygnalizowanie zagadnienia

Starość jest zjawiskiem społecznym, które odnosi się do określonego wieku człowieka. Postawienie wyraźnej granicy oddzielenia starości od młodości i wieku średniego nie jest proste i oczywiste⁸. W przytoczonym we wstępie badaniu GUS za osoby starsze uznano osoby w wieku 65 lat i powyżej. Jest to wiek związany ze wskaźnikiem starości przyjmowanym przez GUS; odnosi się on do wieku reprodukcyjnego. W grupie osób starszych, zgodnie z danymi GUS, możemy wyodrębnić osoby w wieku sędziwym (80 lat i powyżej). Co interesujące, zbiorowość osób w wieku sędziwym jest zdominowana przez kobiety, których udział to prawie 70% w grupie osób 80 lat i więcej⁹.

Granice starości nieco odmiennie ujmuje się w aspekcie medycznym. Starość jest tu określana jako ogół zmian biologicznych zachodzących w ciele człowieka (głównie zużycie narządów i zmniejszona regeneracja komórek) w wieku starszym i odnosi się do okresu po 60., 65. roku życia. Przykładowo badaniami PolSenior 2 objęto grupę osób w wieku od 60 lat¹⁰.

Starzenie się społeczeństw niesie za sobą zwiększoną zachorowalność na schorzenia związane ze starością oraz nasilenie wpływu czynników ryzyka. Wszystkie one są chorobami specyficznymi przewlekłymi i postępującymi, prowadzącymi do pogorszenia stanu zdrowia i pogłębiającej się niepełnosprawności. Jednym z najczęstszych objawów psychicznych jest otępienie, charakterystyczne dla osób w podeszłym wieku. Szacunki Światowej Organizacji Zdrowia (WHO) z 2017 r. pokazują, że sama demencja dotknęła około 50 000 000 pacjentów na całym świecie, a każdego roku będzie diagnozowana w 10 000 000 nowych przypadków¹¹. Przeprowadzone w Polsce badanie PolSenior 2 wykazało, że podejrzenie otępień postawiono łącznie u 12,2% seniorów w wieku 60–64 lata, u 22,5% w wieku 80–84 lata oraz u 54,8% w wieku 90 lat i więcej. Nie zaobserwowano tu różnic między płciami, poza najstarszą grupą,

⁶ J. Krukowski, [w:] *Podstawowe...*, s. 38.

⁷ Zob. A. Szafranek, R. Iwański, *Konstytucyjna ochrona praw osób starszych w zakresie wybranych świadczeń pomocy społecznej – założenia a realizacja*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2022/2, s. 224, <https://doi.org/10.15804/ppk.2022.02.17> (dostęp: 12.12.2023 r.).

⁸ Por. także A. Malarewicz-Jakubów, *Wsparcie prawne osób starszych*, Warszawa 2017, s. 15 i n.

⁹ Główny Urząd Statystyczny, *Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w 2021 r. Stan w dniu 31 grudnia 2021*, Warszawa 2022, s. 19.

¹⁰ P. Błędowski, T. Grodzicki, M. Mossakowska, T. Zdrojewski [red.], *Badanie...*

¹¹ World Health Organization, *Global strategy and action plan on ageing and health*, Geneva 2017.

w której otępienie można podejrzewać częściej u kobiet (58,9%) niż u mężczyzn (42,1%)¹². Badanie wykazało zatem, że liczba stwierdzonych otępień rośnie z wiekiem i w największym zakresie dotyczy osób w tzw. wieku sędziwym. Otępienie starcze cechuje się różnorodnym przebiegiem, od łagodnego do otępienia o znacznym nasileniu. Nie jest możliwe wyodrębnienie jednego schematu przebiegu demencji starczej.

3. Ubezważnowolnienie całkowite – specyfika instytucji

Kodeks cywilny¹³ wyróżnia dwa rodzaje ubeważnowolnienia: całkowite (art. 13 k.c.) i częściowe (art. 16 k.c.). Jego skutkiem jest: w pierwszym przypadku pozbawienie, a w drugim ograniczenie zdolności do czynności prawnej. Polski system prawny nie zna możliwości orzeczenia ubeważnowolnienia jedynie w zakresie pewnej kategorii spraw¹⁴ czy czynności ani możliwości orzeczenia ubeważnowolnienia na pewien czas. Tym samym instytucja ta nie należy do elastycznych, uwzględniających indywidualną sytuację osoby ubeważnowolnianej, jej predyspozycje i zakres dysfunkcji. Wręcz przeciwnie, skutki ubeważnowolnienia są takie same dla każdego podmiotu, którego dotyczy orzeczenie sądowe, a różnicuje je tylko zakres ubeważnowolnienia: całkowity bądź częściowy. Brak jest możliwości zastosowania narzędzi ochronnych dopasowanych do sytuacji konkretnego podmiotu. Jedyną drogą korekty skutków ubeważnowolnienia jest jego zmiana bądź zniesienie. W tym pierwszym przypadku, zgodnie z art. 559 § 2 Kodeksu postępowania cywilnego¹⁵, sąd może w razie poprawy stanu psychicznego ubeważnowolnionego zmienić ubeważnowolnienie całkowite na częściowe, a w razie pogorszenia się tego stanu – zmienić ubeważnowolnienie częściowe na całkowite. W drugim – istnieje możliwość uchylecia ubeważnowolnienia, gdy ustaną przyczyny, dla których je orzeczono.

Postępowanie o ubeważnowolnienie jest uregulowane w art. 544–560¹ k.p.c. Wnioskodawcami, w świetle art. 545 k.p.c., mogą być: małżonek osoby, której dotyczy wniosek o ubeważnowolnienie; jej krewni w linii prostej oraz rodzeństwo; a także jej przedstawiciel ustawowy. W najnowszym orzecznictwie wyrażono trafny pogląd, że wniosek o ubeważnowolnienie może złożyć także osoba, która ma być ubeważnowolniona¹⁶. Po nowelizacji dokonanej w 2007 r.¹⁷ ubeważnowolniony może wystąpić także z wnioskiem o uchylecie albo zmianę ubeważnowolnienia¹⁸.

¹² P. Błędowski, T. Grodzicki, M. Mossakowska, T. Zdrojewski [red.], *Badanie...*, s. 297.

¹³ Ustawa z 23.04.1964 r. – Kodeks cywilny (tekst jedn.: Dz.U. z 2023 r. poz. 1610 ze zm.) – dalej k.c.

¹⁴ Por. M. Tomaszewska, *Charakter prawny decyzji o ubeważnowolnieniu w sądowym stosowaniu prawa*, Toruń 2008, s. 179.

¹⁵ Ustawa z 17.11.1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (tekst jedn.: Dz.U. z 2023 r. poz. 1550 ze zm.) – dalej k.p.c.

¹⁶ Zob. uchwała Sądu Najwyższego (dalej SN) z 28.09.2016 r., III CZP 38/16, OSNC 2018/7–8, poz. 66.

¹⁷ Ustawa z 9.05.2007 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2007 r. Nr 121, poz. 831). Wskazana nowelizacja wzmocniła gwarancje procesowe osoby ubeważnowolnionej.

¹⁸ Szerzej: M. Balwicka-Szczyrba, A. Sylwestrzak, *Instytucja ubeważnowolnienia w perspektywie unormowań Konstytucji RP oraz Konwencji ONZ o prawach osób niepełnosprawnych*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2018/40, s. 160 i n.

Przesłanki ubezważnowolnienia reguluje Kodeks cywilny, a skutki ubezważnowolnienia – tenże kodeks, a także ustawy szczególne. Zgodnie z art. 13 k.c. ubezważnowolnienie całkowite może zostać orzeczone wobec osoby, która ukończyła lat 13 i która wskutek choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego albo innego rodzaju zaburzeń psychicznych, w szczególności pijaństwa lub narkomanii, nie jest w stanie kierować swym postępowaniem. Można zatem wyróżnić dwie przesłanki prowadzące do ubezważnowolnienia całkowitego: przesłankę wieku (ukończone lat 13) oraz przesłankę niemożności kierowania swym postępowaniem, co wywołane zostało wskutek choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego albo innego rodzaju zaburzeń psychicznych. Nie budzi wątpliwości, że zaburzenia związane z demencją starczą mogą stanowić podstawę do orzeczenia ubezważnowolnienia całkowitego osoby starszej. Wymaga jednocześnie podkreślenia, że podstawową funkcją ubezważnowolnienia jest funkcja ochronna wobec osoby ubezważnowolnionej. Trafnie wskazuje się, że ubezważnowolnienie jest formą głębokiej ingerencji w życie jednostki i powinno być stosowane wyjątkowo¹⁹, w wypadkach, w których jest dla danej osoby korzystne²⁰.

Warto odnotować zauważalny obecnie wzrost liczby spraw o ubezważnowolnienie. W badaniach przeprowadzonych przez Macieja Domańskiego wykazano, że w okresie od 2011 r. do 2019 r. liczba spraw o ubezważnowolnienie w sądach okręgowych wzrosła o blisko 40%. W tym samym okresie liczba orzekanych przez sądy pierwszej instancji ubezważnowolnień wzrosła o blisko 35%²¹. Pomimo że brak jest danych szczegółowych, można wnioskować, iż populacyjny wzrost liczby osób starszych przekłada się na wzrost stosowania instytucji ubezważnowolnienia wobec tej właśnie grupy osób.

4. Ubezważnowolnienie osoby starszej a jej zdolność do czynności prawnych

Pozbawianie osoby starszej zdolności do czynności prawnej stanowi bardzo istotną konsekwencję jej ubezważnowolnienia. Osoba ubezważnowolniona nie może skutecznie uczestniczyć w obrocie cywilnoprawnym, a w świetle art. 14 k.c. czynność prawna dokonana przez osobę, która nie ma zdolności do czynności prawnych, jest nieważna. Jedynie wyjątkowo, gdy osoba niezdolna do czynności prawnych zawarła umowę należącą do umów powszechnie zawieranych w drobnych bieżących sprawach życia codziennego, umowa taka staje się ważna z chwilą jej wykonania, chyba że pociąga za sobą rażące pokrzywdzenie osoby niezdolnej do czynności prawnych.

¹⁹ Zob. postanowienie Sądu Apelacyjnego w Katowicach z 18.12.2017 r., I ACa 154/17, LEX nr 2557381.

²⁰ Zob. m.in. postanowienie SN z 18.03.2021 r., V CSKP 235/21, LEX nr 3150202; wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z 13.05.2021 r., V ACa 118/20, LEX nr 3281555.

²¹ M. Domański, *Analiza możliwości wprowadzenia instytucji pośredniej pomiędzy instytucją kuratora dla osoby niepełnosprawnej (art. 183 k.r.o.) a instytucją ubezważnowolnienia*, Warszawa 2022, s. 15, https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2022/06/IWS_Domanski_M_Analiza-mozliwosci-wprowadzenia-instytucji-posredniej-pomiedzy-instytucja-kuratora-dla-osoby.pdf (dostęp: 12.12.2023 r.).

Analizując tak istotne skutki ubezwłasnowolnienia całkowitego osoby starszej w aspekcie jej zdolności do uczestnictwa w obrocie cywilnoprawnym, należy rozważyć, czy obowiązujące regulacje prawne wprowadzają takie mechanizmy ochronne, kontrolne czy weryfikacyjne, które mogłyby być zastosowane bez konieczności ubezwłasnowolnienia osoby starszej, przy zapewnieniu ochrony jej praw i uzasadnionych interesów.

W pierwszej kolejności należy wskazać na instytucję wad oświadczenia woli z art. 82–88 k.c., zwłaszcza dlatego, że jedną z funkcji instytucji wad oświadczenia woli jest wyrównanie szans poszczególnych uczestników obrotu prawnego²². W odniesieniu do wady braku świadomości i swobody z art. 82 k.c. oświadczenie woli złożone przez osobę, która z jakichkolwiek powodów znajdowała się w stanie wyłączającym świadome albo swobodne powzięcie decyzji i wyrażenie woli, jest nieważne. Dotyczy to w szczególności choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego albo innego, chociażby nawet przemijającego, zaburzenia czynności psychicznych. Za zaburzenia o takim charakterze należy uznać zaburzenia wyłączające świadomość, wynikające z narastającej demencji starczej. Ponadto niektóre oświadczenia woli złożone przez osobę starszą mogłyby być złożone pod wpływem błędu w rozumieniu art. 88 k.c. i umożliwić uchylenie się od skutków prawnych oświadczenia woli²³.

W innych sytuacjach zastosowanie mogłaby znaleźć instytucja wyzysku z art. 388 k.c. Brak dostatecznego rozeznania drugiej strony co do przedmiotu umowy czy jej niedołość bądź niedoświadczanie wynikające z demencji mogłyby stanowić podstawę żądania zmniejszenia swego świadczenia lub zwiększenia należnego jej świadczenia, a nawet unieważnienia umowy. Po dokonanej w ostatnim czasie nowelizacji kodeksowej uprawnienia te wygasają z upływem 6 lat, gdy stroną umowy jest konsument, a w pozostałych przypadkach z upływem lat 3 od dnia zawarcia umowy. Wydłużenie tegoż terminu w przypadku, gdy stroną umowy jest konsument, korzystnie wpływa na sytuację prawną osoby starszej dotkniętej wyzyskiem.

Kolejną regulację, która mogłaby mieć zastosowanie, stanowi art. 58 k.c. Za nieważną należy uznać czynność sprzeczną z zasadami współżycia społecznego. Wskazane unormowanie pełni zatem funkcję kontrolną wobec dokonywanych czynności prawnych, przy czym ocena zgodności czynności prawnej z zasadami współżycia społecznego będzie zawsze zagadnieniem okoliczności danego przypadku²⁴. Wydaje się zwłaszcza, że na nieważność czynności prawnej można byłoby się powoływać w niektórych przypadkach, gdy ich stroną jest osoba starsza z demencją, a zwłaszcza wtedy, gdy nie stwierdzono wadliwości samego oświadczenia woli i brak jest spełnienia przesłanek wyzysku.

Wskazane powyżej narzędzia prawne pełnią rolę korygującą, ochronną i weryfikacyjną. Możliwość ich zastosowania w przypadku czynności prawnych z udziałem

²² Zob. K. Południak-Gierz, *Wady oświadczenia woli w umowach zawieranych na internetowym rynku konsumenckim*, Warszawa 2020, s. 7.

²³ Na temat błędu jako wady oświadczenia woli zob. M. Królikowski, *Błąd jako wada oświadczenia woli strony umowy*, Warszawa 2014.

²⁴ Zob. A. Doliwa, *Funkcje zasad współżycia społecznego w prawie cywilnym*, Warszawa 2021, s. 145.

osób starszych, przy spełnieniu przesłanek ich zastosowania, nie budzi wątpliwości. Wymaga podkreślenia, że mankamenty związane z wiekiem stanowią dodatkowy argument za możliwością skorzystania z przedstawionych mechanizmów, których celem jest zapewnienie prawidłowości obrotu cywilnoprawnego oraz ochrona jej słabszych uczestników. Należy zatem wskazać, że obowiązujący system prawny wprowadza rozwiązania, które chronią przed wadliwymi czynnościami prawnymi, a także zapobiegają takim, które naruszają zasady współżycia społecznego. W „warstwie narzędziowej” ochrona osób starszych wydaje się być zatem wystarczająca.

Odnotować jednak należy, że w danych stanach faktycznych występować może problem ze skutecznym korzystaniem ze wskazanych narzędzi prawnych, zwłaszcza w przypadku, gdy trwająca demencja starcza uniemożliwia samodzielne rozeznanie w zakresie nieprawidłowości czynności prawnych. Niedosyt budzi obecne uregulowanie sytuacji prawnej osób starszych w „obszarze operacyjnym”. Dysfunkcje wieku starczego i związane z tym słabości w dochodzeniu praw i roszczeń stanowią argument uzasadniający postulowanie wprowadzenia instytucji wspierających w jak najszerszym zakresie osoby starsze w obszarze ich reprezentacji w obrocie cywilnoprawnym²⁵.

Mając na uwadze wskazane powyżej postulaty, pozytywnie należy ocenić dokonaną w ostatnim czasie nowelizację²⁶ art. 183 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego²⁷, która wejdzie w życie 15.02.2024 r., odnoszącą się do instytucji kurateli dla osoby niepełnosprawnej. W zmienionym stanie prawnym m.in. przesądzono jednoznacznie, że kurator taki będzie mógł reprezentować osobę niepełnosprawną, jeżeli sąd tak postanowi. Podkreślono, że funkcją tej instytucji jest wsparcie w prowadzeniu wszelkich spraw, określonego rodzaju spraw bądź załatwienie określonej sprawy, przy czym zakres uprawnień i obowiązków kuratora określi sąd opiekuńczy. Jest to niewątpliwie dobry kierunek zmian, lecz niewystarczający dla zapewnienia pełnej i skutecznej ochrony osób starszych, zwłaszcza z uwagi na tryb i przesłanki ustanowienia kuratora, a także zróżnicowany zakres jego kompetencji uzależniony od decyzji sądu.

Wydaje się zatem, że najlepszym rozwiązaniem dla osób starszych byłoby, aby rolę wspierającą wobec nich pełnił ustanawiany uprzedzająco pełnomocnik opiekuńczy. Na wzór niemieckiej instytucji pełnomocnictwa opiekuńczego (*Vorsorgevollmacht*) pełnomocnik mógłby być ustanawiany w okresie przedstarczym, a skutki jego ustanowienia dotyczyłyby okresu starczego²⁸. Pełnomocnik taki czuwałby zwłaszcza nad prawidłowością czynności prawnych dokonywanych przez osobę starszą, a w razie potrzeby reprezentowałby ją, w tym podejmowałby stosowne kroki prawne i sądowe. Należy bowiem przyjmować, że odpowiednio wsparta osoba starsza będzie mogła

²⁵ Zob. M. Balwicka-Szczyrba, A. Sylwestrzak, *Instytucja...*, s. 166.

²⁶ Ustawa z 28.07.2023 r. o zmianie ustawy – Kodeks rodzinny i opiekuńczy oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2023 r. poz. 1606).

²⁷ Ustawa z 25.02.1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (tekst jedn.: Dz.U. z 2020 r. poz. 1359 ze zm.) – dalej k.r.o.

²⁸ Zob. M. Balwicka-Szczyrba, *Rozważania nad wsparciem osób starszych w obrocie cywilnoprawnym*, „Acta Iuris Stetinensis” 2022/3, s. 16.

skutecznie korzystać z narzędzi prawnych zapewniających skuteczność czynności prawnych z jej udziałem. Zarówno w „sferze narzędziowej”, jak i „operacyjnej” jej uzasadnione interesy i prawa byłyby chronione. W konsekwencji stosowanie instytucji ubezwłasnowolnienia nie byłoby konieczne.

5. Ubezwłasnowolnienie osoby starszej a jej zdolność testowania

W prawie polskim obowiązuje zasada swobody testowania – zgodnie z art. 926 § 2 k.c. dziedziczenie ustawowe co do całości spadku następuje wtedy, gdy spadkodawca nie powołał spadkobiercy albo gdy żadna z osób, które powołał, nie chce lub nie może być spadkobiercą. Zasada ochrony testowania ma wymiar konstytucyjny²⁹. Zdolność testowania mają wszystkie osoby fizyczne mające pełną zdolność do czynności prawnych. Tym samym starczy wiek, jako taki, nie stanowi przeszkody w sporządzeniu testamentu. Wręcz przeciwnie, w praktyce większość testamentów sporządzanych jest przez osoby w wieku podeszłym, a nie młodym³⁰.

Mając powyższe na uwadze, nie budzi wątpliwości, że zastosowanie wobec osoby starszej instytucji ubezwłasnowolnienia istotnie pogarsza jej sytuację prawną na gruncie prawa spadkowego. Osoba taka pozbawiona zostaje zdolności testowania. Dodatkowo wymaga zaakcentowania to, że – zgodnie z art. 944 § 2 k.c. – testamentu w prawie polskim nie można sporządzić przez przedstawiciela.

Należy rozważyć, czy zastosowanie wobec osoby starszej narzędzia o tak daleko idącym skutku prawnym na gruncie prawa spadkowego jest konieczne dla ochrony praw i interesów osoby starszej. Wydaje się, że obowiązujące unormowania prawne przewidują odpowiednie i wystarczające narzędzia ochronne na płaszczyźnie związanej z testowaniem, które mogą być zastosowane w przypadku czynności dokonywanej przez osobę starszą.

Istotną rolę należy przypisać instytucji wad oświadczenia woli przy sporządzaniu testamentu. Sporządzenie testamentu przez osobę starszą przy braku świadomości lub swobody przy powzięciu decyzji i wyrażeniu woli, zgodnie z art. 945 k.c., skutkuje nieważnością testamentu. Taki zatem skutek wywoła sporządzenie testamentu przez osobę starszą w zaawansowanej demencji, która nie pozwala na świadome i swobodne rozrządzenie testamentowe. W niektórych przypadkach istniałaby możliwość powołania się na błąd. Jednocześnie korzystnie jawi się sytuacja prawna spadkobierców osoby starszej, która sporządziła testament wadliwy. Zgodnie z art. 945 § 2 k.c. na nieważność testamentu z powyższych przyczyn nie można się powołać dopiero po upływie 3 lat od dnia, w którym osoba mająca w tym interes dowiedziała się o przyczynie nieważności, a w każdym razie po upływie 10 lat od otwarcia spadku. Szeroko zakreślony katalog podmiotów, którym przysługuje powyższe uprawnienie (osoby mające interes prawny), pozwala na skuteczną weryfikację i kontrolę dokonanej czynności sporządzenia testamentu.

²⁹ Zob. m.in. postanowienie SN z 23.08.2022 r., I CSK 1416/22, LEX nr 3411342.

³⁰ Zob. dane: <https://biznes.newseria.pl/news/polacy-nie-doceniaja-wagi,p1860074453> (dostęp: 12.12.2023 r.).

Zakładając, że osoby starsze chcą jak najdłużej aktywnie uczestniczyć w obrocie prawnym, także na gruncie prawa spadkowego warto zapewnić im odpowiednie wsparcie, w tym pomoc przy sporządzaniu testamentu. Rekomendowaną formą testamentu dla osoby starszej wydaje się być dlatego testament notarialny. Notariusz, czuwając nad bezpieczeństwem obrotu, powinien z zasady przeciwdziałać czynności wadliwej. Trafnie zauważa się, że notariuszowi nie wolno dokonywać czynności notarialnej, jeżeli powęźmie wątpliwość, czy strona czynności notarialnej ma zdolność do czynności prawnych. Notariusz powinien odmówić dokonania czynności notarialnej nie tylko wówczas, gdy strona czynności jest formalnie ubezważnowolniona, ale także wtedy, gdy zachodzi uzasadniona wątpliwość, czy taka strona działa w stanie dostatecznej świadomości³¹. W takim ujęciu rola notariusza to rola „gwaranta” ważności czynności dokonywanej przez osobę starszą. Ryzyko sporządzenia wadliwego testamentu przez odpowiednio wspartą osobę starszą staje się nikłe. Jednocześnie właściwie zabezpieczone interesy spadkobierców, zwłaszcza wobec możliwości powołania się na nieważność testamentu, sprawiają, że także w tym obszarze ubezważnowolnienie osoby starszej nie wydaje się być konieczne.

6. Możliwość zawarcia małżeństwa przez osoby starsze

W świetle art. 1 k.r.o. małżeństwo to związek mężczyzny i kobiety, który może być zawarty, jeżeli brak jest tzw. przeszkód małżeńskich. W kontekście sytuacji prawnej osób starszych wymaga zauważenia, że Kodeks rodzinny i opiekuńczy nie wprowadza górnej granicy wieku nupturientów, a jedynie granicę dolną, i to jedynie dolna granica wieku stanowi przeszkodę małżeńską w świetle art. 10 k.r.o. Należy zatem podkreślać brak ograniczeń związanych z zawieraniem małżeństw przez osoby w podeszłym wieku, a przynajmniej to, że sam zaawansowany wiek przeszkody takiej nie stanowi³².

Przeszkodę małżeńską stanowi natomiast ubezważnowolnienie całkowite. W świetle art. 11 § 1 k.r.o. ubezważnowolniona całkowicie osoba starsza nie będzie mogła zawrzeć małżeństwa. Skutek ten w sposób daleko idący ingeruje w jej sytuację prawną, uniemożliwiając powstanie więzi rodzinno-prawnych. Warto zwrócić uwagę, że powstanie więzi o takim charakterze mogłoby wywrzeć bardzo pozytywny skutek terapeutyczny, a także zapewnić odpowiednie wsparcie osobie starszej, która wstąpi w związek małżeński. Przykładem takiego wsparcia jest reprezentacja ustawowa współmałżonka w sprawach zwykłego zarządu określona w art. 29 k.r.o. Warto jednocześnie akcentować trend związany ze znoszeniem ograniczeń w zawieraniu małżeństw przez osoby z dysfunkcjami psychicznymi, co jest widoczne chociażby w świetle art. 23 ust. 1 Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych z 13.12.2006 r.³³

³¹ Postanowienie SN z 14.06.2012 r., I CSK 564/11, LEX nr 1214325.

³² Szerzej: M. Bałwicka-Szczyrba, *Sytuacja osób starszych w prawie rodzinnym i opiekuńczym*, [w:] *Prawo rodzinne i spadkowe wobec współczesnych zjawisk technologicznych i społecznych*, red. J.M. Łukasiewicz, M. Załucki, Toruń 2018, s. 211.

³³ Dz.U. z 2012 r. poz. 1169.

Także na omawianej płaszczyźnie skutków warto analizować, czy obowiązujące unormowania przewidują mechanizmy ochronne, kontrolne czy weryfikacyjne wobec stron czynności prawnych i czy zastosowanie instytucji ubezwłasnowolnienia całkowitego jest konieczne dla ochrony interesów osoby starszej. Odpowiadając na to pytanie, należy zauważyć, że obowiązujące prawo wprowadza mechanizmy przeciwdziałające wadliwemu zawarciu małżeństwa. Już na etapie czynności przedślubnych warto akcentować kompetencję kierownika urzędu stanu cywilnego w sytuacji, gdy poweźmie on uzasadnioną wątpliwość co do stanu zdrowia nupturienta i jego zdolności do zawarcia związku małżeńskiego lub złożenia oświadczenia o wstąpieniu w związek małżeński. W takim przypadku może on zażądać stosownego zaświadczenia lekarskiego³⁴.

Zawarcie małżeństwa przez osobę w demencji starczej mogłoby skutkować możliwością jego unieważnienia zgodnie z art. 15¹ k.r.o. w przypadku, gdy oświadczenie o jego zawarciu, bądź oświadczenie przewidziane w art. 1 § 2 k.r.o., zostało złożone pod wpływem wad oświadczeń woli tam określonych. Ryzyko wystąpienia wad (w szczególności braku świadomości w wyrażeniu woli) nasila się bowiem wraz z narastającym stanem otępiennym wieku starczego. Wątpliwości budzi jedynie ograniczony krąg osób mogących wystąpić o unieważnienie małżeństwa – jest to wyłącznie małżonek, który złożył wadliwe oświadczenie (art. 15¹ § 2 k.r.o.), oraz prokurator (art. 22 k.r.o.). W sytuacji gdy mamy do czynienia z otępieniem starczym, które z natury narasta, a nie ustępuje, sam małżonek może nie zauważyć wadliwości zawarcia związku małżeńskiego. Należy zatem postulować poszerzenie katalogu podmiotów legitymowanych do wystąpienia o unieważnienie małżeństwa, z uwagi na wystąpienie wad oświadczeń woli, także na osoby najbliższe, mające w tym interes prawny³⁵. Po dokonaniu wskazanej zmiany poszerzającej legitymację do wystąpienia z powyższym żądaniem należałoby przyjmować, że obowiązujący system prawny zapewnia należytą ochronę osobie starszej – w aspekcie zawarcia małżeństwa – zarówno w „sferze narzędziowej”, jak i „operacyjnej”, a zatem ubezwłasnowolnienie całkowite osoby starszej nie jest konieczne na omawianej płaszczyźnie, dla ochrony praw i interesów osoby starszej.

7. Podsumowanie

Z uwagi na stale rosnącą liczbę osób starszych w polskiej populacji unormowania prawne, które mogą być stosowane do tej grupy osób, wymagają ponownego przemyślenia, a tam, gdzie jest to konieczne – korekty bądź zmiany. Celem regulacji prawnych powinno być bowiem zapewnienie optymalnej ochrony praw i uzasadnionych interesów osób starszych, które to osoby chcą jak najdłużej aktywnie uczestniczyć w obrocie prawnym. Przy takim założeniu instytucja ubezwłasnowolnienia całkowitego, stosowana wobec osób starszych z demencją, wydaje

³⁴ Tak m.in. w wyroku SN z 22.02.2012 r., IV CSK 240/11, OSNC 2012/9, poz. 106.

³⁵ M. Balwicka-Szczyrba, *Sytuacja...*, [w:] *Prawo...*, s. 211.

się być nazbyt piętnującą i wykluczającą, a przez to nie spełnia ona swojej funkcji ochronnej wobec tej grupy społecznej. Jednocześnie niepokój budzi rosnąca liczba spraw o ubezważnowolnienie.

W niniejszej publikacji, na przykładzie wybranych płaszczyzn odnoszących się do skutków prawnych ubezważnowolnienia całkowitego, wykazano istnienie mechanizmów ochronnych, kontrolnych i weryfikacyjnych, których zastosowanie zapewnia bezpieczeństwo obrotu prawnego z udziałem osób starszych. W ramach regulacji ogólnych warto wskazać na instytucję wad oświadczenia woli z art. 82–88 k.c., wyzysk z art. 388 k.c. czy art. 58 k.c. uznający za nieważną czynność sprzeczną z zasadami współżycia społecznego. Szczegółowe regulacje odnoszące się do wad oświadczenia woli przy sporządzaniu testamentu zawarte są w art. 945 k.c., a związane z zawieraniem małżeństwa – w art. 15¹ k.r.o.

Jednocześnie zauważono, że w danych stanach faktycznych istnieć może problem ze skutecznym korzystaniem ze wskazanych narzędzi prawnych przez osoby starsze, a zwłaszcza w przypadku, gdy trwająca demencja starcza uniemożliwia samodzielne rozeznania w zakresie nieprawidłowości czynności prawnych. Jedynie wyjątkowo, na bazie rozwiązań szczególnych, a zwłaszcza art. 945 k.c. (wady oświadczenia woli przy sporządzeniu testamentu), można odnotować szerszy katalog osób, które mogą korzystać z określonych tam narzędzi prawnych. W konsekwencji uznano, że istnieje konieczność jak najszerszego wsparcia osoby starszej w zakresie występowania z odpowiednimi roszczeniami na gruncie przepisów ogólnych, w przypadku gdy taka osoba nie ma odpowiedniego rozeznania co do wadliwości złożonego oświadczenia woli czy sprzeczności czynności prawnej z zasadami współżycia społecznego.

Pozytywnie oceniono dokonaną w ostatnim czasie nowelizację art. 183 k.r.o., odnoszącą się do instytucji kurateli dla osoby niepełnosprawnej. Wydaje się jednak, że najlepszym rozwiązaniem dla osób starszych byłoby, aby funkcje pomocowe oraz reprezentacyjne pełnił ustanowiony w okresie przedstarczym szczególnie pełnomocnik opiekuńczy. Na gruncie przepisów prawa rodzinnego warto rozważyć poszerzenie katalogu podmiotów legitymowanych do wystąpienia o unieważnienie małżeństwa, z uwagi na wystąpienie wad oświadczeń woli, także na osoby najbliższe, mające w tym interes prawny.

Podsumowując dokonaną analizę, należy wskazać, że obowiązujący system prawny w „warstwie narzędziowej” w sposób odpowiedni chroni osoby starsze. Z kolei w „obszarze operacyjnym” rozważenia wymaga wprowadzenie w jak najszerszym zakresie instytucji wspierających osoby starsze, w tym w zakresie ich reprezentacji i korygowania wadliwych czynności przez nich dokonanych.

Uzasadniony staje się wniosek, że instytucja ubezważnowolnienia całkowitego nie stanowi odpowiedniego narzędzia prawnego ochrony praw i interesów osób starszych z demencją, a nadto, że istnieje możliwość zapobiegnięcia i przeciwdziałania ewentualnym wadliwościom czynności prawnych z udziałem tychże osób bez konieczności ich ubezważnowolnienia, przy poszanowaniu godności osób starszych.

Bibliografia

1. Balwicka-Szczyrba M., *Rozważania nad wsparciem osób starszych w obrocie cywilnoprawnym*, Acta Iuris Stetinensis 2022, nr 3.
2. Balwicka-Szczyrba M., Sylwestrzak A., *Instytucja ubezwłasnowolnienia w perspektywie unormowań Konstytucji RP oraz Konwencji ONZ o prawach osób niepełnosprawnych*, Gdańskie Studia Prawnicze 2018, t. 40.
3. Balwicka-Szczyrba M., *Sytuacja osób starszych w prawie rodzinnym i opiekuńczym*, [w:] *Prawo rodzinne i spadkowe wobec współczesnych zjawisk technologicznych i społecznych*, red. J.M. Łukasiewicz, M. Załucki, Toruń 2018.
4. Błędowski B., Grodzicki T., Mossakowska M., Zdrojewski T. [red.], *Badanie poszczególnych obszarów stanu zdrowia osób starszych, w tym jakości życia związanej ze zdrowiem*, Gdańsk 2021.
5. Doliwa A., *Funkcje zasad współżycia społecznego w prawie cywilnym*, Warszawa 2021.
6. Domański M., *Analiza możliwości wprowadzenia instytucji pośredniej pomiędzy instytucją kuratora dla osoby niepełnosprawnej (art. 183 k.r.o.) a instytucją ubezwłasnowolnienia*, Warszawa 2022, https://iws.gov.pl/wp-content/uploads/2022/06/IWS_Domanski_M_Analiza-mozliwosci-wprowadzenia-instytucji-posredniej-pomiedzy-instytucja-kuratora-dla-osoby.pdf.
7. Królikowski M., *Błąd jako wada oświadczenia woli strony umowy*, Warszawa 2014.
8. Krukowski J., [w:] *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, red. L. Wiśniewski, Warszawa 1997.
9. Malarewicz-Jakubów A., *Wsparcie prawne osób starszych*, Warszawa 2017.
10. Południak-Gierz K., *Wady oświadczenia woli w umowach zawieranych na internetowym rynku konsumenckim*, Warszawa 2020.
11. Szafranek A., Iwański R., *Konstytucyjna ochrona praw osób starszych w zakresie wybranych świadczeń pomocy społecznej – założenia a realizacja*, Przegląd Prawa Konstytucyjnego 2022, nr 2, <https://doi.org/10.15804/ppk.2022.02.17>.
12. Tomaszewska M., *Charakter prawny decyzji o ubezwłasnowolnieniu w sądowym stosowaniu prawa*, Toruń 2008.